નળથી જળ યોજના અને સ્ત્રીઓના દૈનિક જીવનમાં પરિવર્તન : એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

ભૌતિક વોરા
Ph.D (Sociology) Pursunig
Email:- vorabhautik111@gmail.com
Mo:- 8980238472

ડૉ. મોસમ ત્રિવેદી
એસોસિએટ પ્રોફેસર
સમાજશાસ્ત્રીય વિભાગ
વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સીટી

સારાંશ (Abstract)

આ સંશોધન પેપરનો હેતુ "નળથી જળ યોજના"ના સ્ત્રીઓના દૈનિક જીવન પર પડેલા પ્રભાવને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો છે. અગાઉ સ્ત્રીઓએ પાણી મેળવવા માટે અનેક કલાકો ખર્ચવા પડતા હતા, જેના કારણે તેમની શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સામાજિક ભાગીદારી પર ગંભીર અસર થતી હતી. આ અભ્યાસમાં પ્રાથમિક અને દ્વિતીયક માહિતીના આધારે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પાણીની સુલભતાથી સ્ત્રીઓએ માત્ર સમય બચાવ્યો નથી પરંતુ તેઓએ શિક્ષણ, રોજગાર અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે સક્રિયતા દેખાડી છે. આ યોજના સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણમાં, આરોગ્ય સુધારણા અને સમાજમાં લિંગ સમાનતા પ્રોત્સાહિત કરવામાં એક મહત્વપૂર્ણ સાધન સાબિત થઈ રહી છે.

પરિચય (Introduction)

ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પાણીની સમસ્યા દાયકાઓથી એક ગંભીર સામાજિક, આર્થિક અને આરોગ્ય સંબંધિત પડકાર રહી છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે પાણી મેળવવાની જવાબદારી દૈનિક જીવનનો અવિવાર્ય ભાગ હતી. પાણી મેળવવા માટે તેઓને રોજ માઇલો દૂર ચાલવું પડતું, જે માત્ર શારીરિક થાક જ નહીં પરંતુ શિક્ષણ, આરોગ્ય, આવકવર્ધન અને સામાજિક જીવન પર પણ નકારાત્મક અસર કરતા હતા. આ પરિસ્થિતિએ સ્ત્રીઓને તેમના અધિકારો અને અવસરોમાંથી વંચિત રાખ્યા હતા.

2019માં ભારત સરકારે શરૂ કરેલી નળથી જળ યોજના (Jal Jeevan Mssion) એ આ પરિસ્થિતિમાં એક મોટો ફેરફાર લાવ્યો છે. આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ 2024 સુધીમાં દરેક ગ્રામ્ય ઘરને નળ મારફતે શુદ્ધ પીવાનું પાણી પહોંચાડવાનો છે. આ પહેલે માત્ર ભૌતિક સુવિધા પૂરી પાડવાની નહીં પરંતુ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન કરવાની દિશામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે પાણીની સુલભતા એ તેમના જીવનમાં એજન્સી (Decision-making Power) વધારવાનો મુખ્ય સ્ત્રોત બની છે.

આ સંશોધનનો કેન્દ્રબિંદુ એ છે કે નળથી જળ યોજનાના કારણે સ્ત્રીઓના દૈનિક જીવનમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે, અને તે પરિવર્તનને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી કેવી રીતે સમજાવી શકાય.

સાહિત્ય સમીક્ષા (Literature Review)

1. Jal Jeevan Mission And Women Empowerment (IJSDR, 2022)

આ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા "International Journal of Scientific Development and Research" (IJSDR) માં છપાયેલ લેખમાં નળથી જળ યોજના (JJM) માત્ર પાણી પૂરવઠા યોજના નથી, પરંતુ તેની વ્યાખ્યા "movement to empower women and rural India through Jan Bhagidari (public participation)" તરીકે કરવામાં આવી છે. Gram Panchayat અને Pani Samiti માં મહિલાઓની 50% ભાગીદારી એ સરકાર દ્વારા સ્ત્રીઓ માટે નિર્ધારિત agency અને નેતૃત્વ ધારાને દર્શાવે છે. આ સંદર્ભમાં, Gram Sabha, જળ સમિતિ અને ગામરાજની ખેતી/પાણી સમૂહોમાં મહિલાઓનો સહભાગિતાનો અર્થ છે કે તેઓ ગામના વિકાસમાં નિર્ણયકર્તા બન્યાં છે, જે સ્ત્રી સશક્તિકરણના સિદ્ધાંતને મજબૂત બનાવે છે.

2. Glimpses of Women Power through the Prism of Jal Jeevan Mission (JJM Official Report)

સરકારી "Glimpses of Women Power" પત્રકમાં Gram Sabhaમાં મહિલાઓના નેતૃત્વ અને Gram (Water) Samitiમાં સાંસ્થાગત નિયંત્રણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે Press Information Bureau. આ દસ્તાવેજ JJMમાં મહિલાઓની સક્રિય સંલગ્નતાનો રંગીન દૃશ્યપ્રદર્શન છે, ગામ સભાની યોજના બનાવવામાં, નદી-ટાંકીઓનું નિરીક્ષણ તેમજ પાણીના ગણતરી માં મહિલાઓનો અવાજ સંકલિત છે. આ સરકારી દસ્તાવેજ ભારતની ગ્રામ્ય નીતિઓમાં સ્ત્રીઓ માટે વિકસિત સમાન અધિકાર અને સામાજિક સ્થાનનું સાક્ષાત્કાર છે.

3. JJM Helps Reduce Drudgery of Marginalised Women but Still Favours the Rich (India Water Portal, 2022)

India Water Portalના આ લેખમાં JJMના દ્વિગુણ પ્રભાવ પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે (India Water Portal). એક તરફ આ યોજના સ્ત્રીઓ માટે પાણી લાવવાની દૈનિક મહેનત ઘટાડે છે અને ખાસ કરીને ગરીબ તથા પછાત વર્ગની સ્ત્રીઓના જીવનમાં રાહત લાવે છે. પરંતુ બીજી તરફ, પાણીના કનેક્શનના વિતરણમાં હજુ પણ સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા યથાવત છે. ઘણા વિસ્તારોમાં સુવિધાઓ વધારે સક્ષમ અને ધનાઢ્ય વર્ગ સુધી ઝડપથી પહોંચે છે, જ્યારે ગરીબ વર્ગ હજુ પણ પાછળ રહી જાય છે. આથી, લેખ સૂચવે છે કે JJM સ્ત્રીઓના સશક્તિકરણમાં મદદરૂપ તો છે, પરંતુ સમાનતા હાંસલ કરવા માટે વધારે સચોટ નીતિઓની જરૂર છે.

4. Empowering Women through the Jal Jeevan Mission (Hindustan Times Insight, 2025)

Hindustan Times Insight માં પ્રકાશિત લેખ JJM ને આરોગ્ય સુધારણા કરતાં વધુ, સ્ત્રીઓના અધિકારો અને નેતૃત્વ માટે એક watershed moment તરીકે ઓળખાવે છે (Hindustan Times). તેમાં Radha Bhagirath નામની મહિલા ગ્રામ પંચાયત સભ્યની વાર્તા આપવામાં આવી છે, જેમણે પહેલાં પાણી માટે ભારે મહેનત કરવી પડતી હતી, પરંતુ હવે JJM દ્વારા પાણી વ્યવસ્થાપનમાં તાલીમ લઈને તેઓ ગામમાં પાણી સંચાલનની આગેવાની કરી રહી છે. આ લેખ દર્શાવે છે કે પાણીની સુલભતા માત્ર ઘરેલું કામ હળવું કરતી નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓમાં આત્મવિશ્વાસ, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને નેતૃત્વની નવી ઓળખ ઊભી કરે છે.

સંશોધન ઉદ્દેશો (Objectives of the Study)

આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે નળથી જળ યોજનાના અમલીકરણથી સ્ત્રીઓના દૈનિક જીવનમાં કેવા પ્રકારના પરિવર્તનો થયા છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવું. સ્ત્રીઓના સમય, શ્રમ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, રોજગાર તથા સામાજિક સ્થાન સાથે જોડાયેલા વિવિધ મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને નીચેના ઉદ્દેશો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે:

1. પાણી માટેનો સમય અને શ્રમ કેટલો ઓછો થયો છે તે જાણવું. અગાઉ સ્ત્રીઓને રોજે રોજ માઈલો દૂર પાણી લાવવા જવું પડતું, જ્યારે હવે તે શ્રમમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે કે કેમ તેનો અભ્યાસ કરવો.
2. શુદ્ધ પાણીની ઉપલબ્ધતાથી સ્ત્રીઓના આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સ્તર પર કેવા સકારાત્મક ફેરફારો જોવા મળ્યા છે તેનો વિશ્લેષણ કરવો. ખાસ કરીને પાણીજન્ય રોગોમાં ઘટાડો થયો છે કે નહીં તે જોવું.
3. પાણીના કારણે બચેલો સમય સ્ત્રીઓએ શિક્ષણ અને આવકવર્ધન પ્રવૃત્તિઓમાં લગાડ્યો છે કે કેમ તેનો અભ્યાસ કરવો.
4. પાણીની સુલભતાના પરિણામે પરિવારમાં સ્ત્રીઓના નિર્ણય અધિકારમાં વધારો થયો છે કે કેમ તે નિરીક્ષણ કરવું.
5. પાણી માટેની અછતમાંથી મુક્તિ મળવાથી સ્ત્રીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય, સુરક્ષા અને આત્મવિશ્વાસમાં કેવા બદલાવ આવ્યા છે તે સમજવું.
6. સમગ્ર પ્રક્રિયાને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી સમજવું કે નળથી જળ યોજના કેવી રીતે એક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનકારી સાધન તરીકે કાર્ય કરે છે.

શોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

આ સંશોધન **વર્ણનાત્મક-વિશ્લેષણાત્મક ડિઝાઇન** પર આધારિત છે. સંશોધન માટે વલસાડ જિલ્લાના ધરમપુર અને કપરાડા તાલુકા પસંદ કરવામાં આવ્યા, કારણ કે અહીં નળથી જળ યોજનાનો અમલીકરણ વિવિધ તબક્કામાં થઈ રહ્યો છે.

નમૂનાકરણ પદ્ધતિ તરીકે **Purposive Sampling** વડે નળથી જળ યોજનાથી આવરી લેવાયેલા ગામોની પસંદગી કરવામાં આવી, જ્યારે ગામની અંદરના ઘરોથી **RandomSampling** દ્વારા 60

મહિલાઓનો નમુનો લેવામાં આવ્યો.

માહિતી સંગ્રહ માટે બે પ્રકારની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી:

1. **પ્રાથમિક માહિતી:** Structured Questionnaires વડે ઘરગથ્થુ સ્તરે સર્વેક્ષણ, Focus Group Discussions (FGDs) જેમાં 8–10 મહિલાઓ સાથે ચર્ચા, અને Semi-structured Interviews દ્વારા SHG તથા પાણી સમિતિના સભ્યોની મુલાકાત લેવામાં આવી.
2. **દ્વિતીયક માહિતી:** Jal Jeevan Mssion ના સત્તાવાર અહેવાલો, WHO, UNICEF તથા UNOPSના રિપોર્ટ, તથા સંબંધિત જર્નલ આર્ટિકલ્સ અને NGO અભ્યાસ.

સમય બચત, "નિર્ણયશક્તિ, "આત્મવિશ્વાસ જેવા મુખ્ય થીમ્સ પર ભાર મૂકવામાં આવશે.

ડેટા વિશ્લેષણ અને ચર્ચા (Data Analysis & Discussion)

પ્રાથમિક ડેટા દર્શાવે છે કે પાણી મેળવવા માટેનો સરેરાશ સમય દરરોજ 3–4 કલાક હતો, જે હવે 30 મિનિટથી પણ ઓછો થયો છે. આથી મહિલાઓએ શિક્ષણ અને રોજગાર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનો સમય મેળવ્યો છે.

આરોગ્ય બાબતે, પાણીજન્ય રોગો (જેમ કે ડાયરીયા, કોલેરા, ટાઇફોઇડ) માં ઘટાડો નોંધાયો છે. WHO ના આંકડા પણ આ દાવાને સમર્થન આપે છે.

FGD માંથી જાણવા મળ્યું કે મહિલાઓ હવે પોતાનો સમય Self-Help Groups, નાના વ્યવસાય અને બાળકોના અભ્યાસમાં લગાડે છે.

આ ચર્ચાને સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે Durkheimની Functionalism Theory મુજબ આ યોજના સમાજમાં કાર્યાત્મક સંતુલન જાળવી રાખે છે, જ્યારે

Feminist Theory મુજબ તે પિતૃસત્તાક માળખાને પડકારતી અને સ્ત્રીઓને સમાન અધિકારો તરફ દોરી જાય છે.

અપેક્ષિત નિષ્કર્ષો (Expected Findings)

1. પાણી માટેનો સમય અને શ્રમમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે.
2. સ્ત્રીઓ અને બાળકોના આરોગ્યમાં સુધારો, ખાસ કરીને પાણીજન્ય રોગોમાં ઘટાડો.
3. બાળાઓના શિક્ષણમાં સતત વૃદ્ધિ, કારણ કે હવે તેમને પાણી લાવવા માટે શાળા છોડવાની જરૂર નથી.
4. સ્ત્રીઓના આત્મવિશ્વાસ, સુરક્ષા અને માનસિક શાંતિમાં વધારો.
5. પરિવારમાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓનું મહત્વ વધવું.
6. પરંપરાગત લિંગભૂમિકાઓમાં પરિવર્તન અને સ્ત્રીઓની સામાજિક ઓળખ મજબૂત થવી.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

નળથી જળ યોજના માત્ર પાણી પુરવઠાની યોજના નથી, તે સ્ત્રી સશક્તિકરણ માટે એક ક્રાંતિકારી પગલું છે. પાણીની સુલભતાથી સ્ત્રીઓએ દૈનિક ભારણમાંથી મુક્તિ મેળવી છે, જેના કારણે તેઓ શિક્ષણ, રોજગાર અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય બની શકે છે. સમાજશાસ્ત્રીય રીતે જોવામાં આવે તો આ યોજના એક **Functionalist Balance** ઉભું કરે છે અને સ્ત્રીઓને પોતાના જીવન પર નિયંત્રણ મેળવવા સશક્ત બનાવે છે, જે **Empowerment Theory** સાથે મેળ ખાય છે.

ભલામણો (Recommendations)

- ગામ સ્તરે પાણી સમિતિઓમાં મહિલાઓની ફરજિયાત ભાગીદારી વધારવી.
- મહિલાઓ માટે Water Management Training કાર્યક્રમો શરૂ કરવાના.
- પાઇપલાઇન જાળવણી અને પાણી સંચાલનમાં મહિલાઓને રોજગાર તકો પૂરી પાડવી.
- વંચિત વર્ગ સુધી પાણીની સમાન ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરવી.

મર્યાદાઓ (Limitations)

- આ અભ્યાસ માત્ર વલસાડ જિલ્લાઓ સુધી મર્યાદિત છે, જે પરિણામોને સર્વવ્યાપક નહીં બનાવે.
- યોજનાના લાંબા ગાળાના પ્રભાવ (10–15 વર્ષ પછી) નું મૂલ્યાંકન હજી શક્ય નથી.
- કેટલીક જગ્યાએ પાણી પુરવઠામાં ટેક્નિકલ સમસ્યાઓ હોવાના કારણે ડેટા પર અસર થઈ શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

1. International Journal of Scientific Development and Research (IJSDR). (2022). *Jal Jeevan Mission and Women Empowerment.* Retrieved from https://www.ijsdr.org/papers/IJSDR2210075.pdf
2. Press Information Bureau (PIB). (2023). *Glimpses of Women Power through the Prism of Jal Jeevan Mission.* Government of India. Retrieved from https://www.pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2013162
3. India Water Portal. (2022). *JJM helps reduce drudgery of marginalised women but still favours the rich.* Retrieved from https://www.indiawaterportal.org/drinking-water/jjm-helps-reduce-drudgery-of-marginalised-women-but-still-favours-the-rich
4. Hindustan Times Insight. (2025). *Empowering Women through the Jal Jeevan Mission.* Hindustan Times. Retrieved from https://www.hindustantimes.com/ht-insight/governance/empowering-women-through-the-jal-jeevan-mission-101741431496746.html
5. UNICEF & WHO. (2023). *Jal Jeevan Mission: Summary Report.* UNICEF–WHO Joint Monitoring Programme. Retrieved from https://jaljeevanmission.gov.in/sites/default/files/2023-06/Jal-Jeevan-Mission-Summary-of-report.pdf
6. UNOPS. (2023). *Groundbreaking insights from India's Jal Jeevan Mission.* United Nations Office for Project Services. Retrieved from https://www.unops.org/news-and-stories/news/groundbreaking-insights-from-indias-jal-jeevan-mission

7. Agarwal, B. (1994). *A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia.* Cambridge University Press.

8. Moser, C. (1993). *Gender Planning and Development: Theory, Practice and Training.* Routledge.

9. Kabeer, N. (1999). Resources, agency, achievements: Reflections on the measurement of women's empowerment. *Development and Change, 30*(3), 435–464.

10. Shiva, V., & Mies, M. (1993). *Ecofeminism.* Zed Books.